

TÜRKDİLLİ XALQLAR ƏDƏBİYYATINDA BƏZİ MİFİK OBRAZLAR

L.S.ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti
lalaaliyeva1959@rambler.ru

Məqalədə tarixin uzaq qatlarından yaddaşlarda qorunaraq müxtəlif türk xalqlarının dastanlarına keçən Dədə Qorqud, Koroğlu, Qırat, Misri qılınc, Təpəgöz və digər mifoloji obrazların türk mifoloji təfəkkürün məhsulu olmasından geniş bəhs edilir. Burada həmçinin F.Dits, V.Jirmunski, A.Sultanlı, N.Cəfərov, B.Şəfizadə kimi tanınmış alimlərin fikirləri təhlil edilir.

Tədqiqatçıların «orta əsrlərin son dövrü», «yeni ədəbiyyata keçid dövrü» və s. adlandırdıqları XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri və fikrimizcə, ən əsası xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, xüsusilə dastanların kütləvi şəkildə toplanıb yazıya almasıdır. Bu fakta münasibət göstərən müəlliflərin bəziləri bu dövrü ədəbiyyat tariximizdə dastan janrının «tam çiçəklənmə dövrü» adlandırır, digərləri isə həm lirik, həm də epik təfəkkürün imkanlarını ehtiva edən dastanlarda poetik təhlil və tərənnüm olmasını qeyd edirlər. Bir çox tədqiqatlarda isə dastanların toplanması və üzünün köçürülməsi « türk mifologiyasının yaddaşlardan yığılması» fikri ilə izah olunur.

Türk mifologiyası yaddaşlardan gəldiyinə görə, milli təfəkkür müəyyən motivləri götürərək real hadisə və əhvalatları mifoloji məntiqlə verir. Dədə Qorqud, Çənlibel, Koroğlu, Qırat, Misri qılınc kimi obrazları mifoloji mənşəyə bağlayan alimlər haqlı olaraq onları türk mifoloji təfəkkürünün məhsulları hesab edirlər (11, 237)

Tarixin uzaq qatlarından yaddaşlarda qorunaraq dövrümüzdə qədər gəlib çatmış bu dastanlardakı motiv və süjetlər zaman-zaman müxtəlif xalqların dastanlarına keçmişdir. Dəyişik coğrafiyalarda yaşayan türklərin mədəniyyətlərindəki ortaq motiv və ünsürlərin olması bir daha onların türk mifik təfəkkürünün məhsulu olmasını sübut edir.

Orta əsrlərin son dövründə yaranan, üzü köçürülən yazılı dastanlar, yaxud xalq romanlarında Azərbaycan xalqının yaratdığı milli dastanların özünəməxsus əlamətlərinin, səciyyəvi motivlərinin əks olunduğunu və süjet etibarilə də orijinallığını görmək çətin deyildir. Xüsusilə «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarından tanış olan süjet, motiv və obraz bənzərliyi, əxlaqi görüşlər mövcuddur, bu xüsusiyyətlər «Koroğlu», «Seyfəlmülük» və s. kimi nümunələrdə də özünü göstərir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» - qədim türk epos təfəkkürünün məhsuludur. Bu abidə türk dünyasının, xüsusilə Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyət tarixinin ən dəyərli nümunəsidir. Əsəri elm aləminin tədqiqat obyektinə çevirən F.Ditsin almançaya tərcümə etdiyi «Təpəgöz» boyu Almaniyada V.Qrimin də diqqətini cəlb etmiş və o,1857-ci ildə «Təpəgöz» boyunu özünün nəşr etdirdiyi «Dünya Təpəgözləri»

müntəxəbatına daxil etmişdir. Dünya ədəbiyyatında öz qədimliyi ilə şöhrət tapmış Təpəgöz məğlubedilməz düşmən tipi kimi tanınır. Prof.Ə.Sultanlı özünün «Dədə Qorqud» dastanı haqqında qeydlər» məqaləsində Təpəgözlə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Ədəbiyyatşünas alim qeyd etmişdir ki, alman alimi F.Dits Təpəgöz obrazını Homerin «Odisseyə» poeməsindəki Polifemlə müqayisə etmiş və haqlı olaraq «Dədə Qorqud» Təpəgözünü Homerin yaratdığı obrazdan kamil və qədim saymışdır. Adı gedən məqalədə alman aliminin fikirlərindən sitat verilir: «Buradakı Təpəgöz başqa Sikloplara, elə Homerin Siklopuna bütün cəhətləri ilə bənzəyir. Ancaq Oğuz Siklopu yunanlarınkindən alınma deyil, yunanlarınkı bunun təqlididir.» Dits öz mülahizəsində ona əsaslanır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da Təpəgözün dünyaya gəlməsindən ölümünə qədər olan dövr əhatə olunub. Homerin əsərində isə Polifem tam deyil, natamam obraz təsəvvürü bağışlayır. Daha sonra alman tədqiqatçısı Homerin öz mövzusunu qələmə alması barədə gəldiyi qənaətini belə əsaslandırır: «Məncə Homer Asiya səyahətində Təpəgöz əfsanəsini eşitmişdir və Polifemin əsas həyatını oradan almışdır...Bir də yazılarda olan hər şeyi yunanlara mal etmək, haqsızlıq olardı».

Şərqsünas alim V.M.Jirmunski özünün «Тюркский героический эпос» əsərində Təpəgözlə bağlı süjetin geniş ərazidə yayılmasını qeyd etmişdir: « В исследованиях В.Гримма (1857 г.), М.Н.Комарова (1885 г.), Всеv. Миллера (1890 г.) и в особенности в сводной работе финского ученого Хакмана (1904 г.) и других зарегистрировано более двести вариантов этого сюжета – из Греции, Италии, Франции, Германии, скандинавских стран, ...на Кавказе, на Ближнем Востоке и Средней Азии». V.M.Jirmunski də «Dədə Qorqud» dastanında Təpəgözlə bağlı motivin qədim tarixə malik olduğunu xüsusilə vurğulamışdır: «Архаический характер центрального сюжета, как и вступительной части, посвященной детству самого Бисата, убийцы одноглазого и чудесному рождению Дегегеза от Сары – чобана и девы – пери приближает этот рассказ к более древнему типу богатырской сказки».

Təpəgözlə bağlı olan motivin tarixin dərin qatlarından keçərək zaman-zaman dünya xalqları ədəbiyyatında geniş yayılması və türkdilli xalqlar ədəbiyyatında daha çox yer alması obrazın türk mifik təfəkkürü ilə bağlı olmasını sübut edir. Doğrudur, bu fikrin özü də tədqiqatçılar arasında müəyyən mübahisəli məqamlar doğurur. Ədəbiyyatşünas B.Şəfizadənin fikrincə, «Kitabi-Dədə Qorqud»da «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy» daha çox mifik material verir. Təpəgöz obrazından danışan tədqiqatçı diqqəti «Domokl» qılıncının analoquna cəlb edir, onun yunanlara oğuzlardan keçməsi fikrini irəli sürərək yazır: « Deməli Domokl qılıncının da ilk variantı oğuz-türk mifologiyasında olub» (11, 233).

Prof. N.Cəfərov isə məsələyə münasibətdə fərqli baxışla çıxış edir: «Kitab»da («Kitabi-Dədə Qorqud»da - L.Ə.) qədim türk mifologiyasının süqutunu görürük-burada mifoloji obrazlar dastanın ideya-estetik məzmununa əhəmiyyətli təsir göstərməklə yanaşı, süjetin, hadisələrin hərəkətinə təkan verməkdən də məhrumdur» (2, 67).

Müşahidələr göstərir ki, Orta Asiyada Təpəgözün səkkiz qazax, üç qırğız, bir türkmən variantı qeydə alınmışdır. Təpəgözlə bağlı motiv Qaqauz türklərində üç variantda yazıya alınmışdır. Bunlardan V.A.Моşkovun topladığı və Radlov tərəfindən nəşr olunmuş variantda hadisələr, təxminən, bu şəkildə cərəyan edir:

1.Üç nəfərin səfərə çıxması.

2. Onların Təpəgözlə qarşılaşmaları.
3. Təpəgözün onları mağaraya salması və onlardan birini odda bişirib yeməsi.
4. Qəhrəmanlardan birinin odda qızdırılmış şişlə Təpəgözü kor etməsi.
5. Təpəgözün qoyunları tək-tək yoxlayaraq mağaradan çıxarması.
6. Qalan iki nəfərin bellərinə qoyun dərisi sarıyaraq mağaradan çıxması və Təpəgözdən qurtulması (12, 59).

Göründüyü kimi, mətn «Dədə Qorqud» dastanları və «Odissey» ilə yaxından əsləşir. Qaqauz variantında Təpəgözün dünyaya gəlməsi ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Təpəgöz Sarı çobanla Pəri qızın bərabərliyindən dünyaya gəlmişdir. Homerin məşhur Polifemi isə dəniz allahı Poseydonla Foosa adlı pərinin oğludur. Dəniz allahlarından biri olan Forkinin qızı Foosa dar mağarada gizli şəkildə Poseydonla cütləşərək Polifemi doğmuşdur.

Təpəgözlə bağlı olan nümunələrə başqa misallar da göstərmək olar. Bəzi tədqiqatçıların «ərəb Odisseyi» adlandırdıqları «Min bir gecə» nağıllarında da oxşar motiv nəzəri cəlb edir. Dəniz səyyahı Sindbadın səyahətlərindən birində («Sindbadın üçüncü səyahəti») fırtına nəticəsində cəzirəyə gəlib çıxan səyyahlar canlarını adam-yeyən bədheybət varlıqdan dəmir şişləri ocaqda qızdırıb gözünü dağlamaqla qurtarırlar. Yazılı dastan nümunəsi olan «Seyfəlmülük» əsərində də insan əti yeyən varlıqlar əks olunmuşdur.

Qaqauz ədəbiyyatında Təpəgözlə bağlı ikinci variantda bir az fərqli motivlə qarşılaşırıq. İki qardaşı əsir edən Təpəgöz onlardan birini yeyir. Digər qardaşı isə sehirlili üzüyün vasitəsilə tapa bilir. Oğlan sehirlili üzükdən canını qurtarmaq üçün barmagını kəsir və onu caya atır. Xatırlamaq yerinə düşər ki, «Dədə Qorqud»da da sehirlili üzük Təpəgözün istifadə etdiyi yardımçı ünsürlərdəndir. Pəri qız öz sehirlili üzüyünü Təpəgözün barmagına taxmaqla onun bədənini «ox batmaz, qılinc kəsməz» edir. Təpəgözün yenilməzliyi məhz sehirlili üzüklə bağlıdır. İkinci qaqauz variantında da üzük Təpəgözün yenilməzliyini təmin edən atributlardan biridir. Lakin bu variantda üzüyün Təpəgözü kim tərəfindən, nə vaxt və hansı məqsədlə verilməsi qaranlıq qalır.

Türkdilli xalqlar ədəbiyyatında sehirlili qılinc, sehirlili üzük, sehirlili bulaq və s. kimi mifik obrazlar önəmli yer tutur. «Dədə Qorqud»da Təpəgözün dünyaya gəlişi pəri qızların özlərinə məskən etdikləri Uzunpınarın adı ilə bağlıdır. Qaqauz variantında da Təpəgöz sehirlili üzüyünü əldə etmək üçün suya tullanır. Mifoloji obrazların fəal şəkildə baş qəhrəmanın fəaliyyəti ilə bağlı olan «Koroğlu» dastanında da güc, qüvvət mənbəyi olan Qoşabulaqdan söhbət gedir.

Türkdilli xalqlar ədəbiyyatında bulaqlar, onların yaranması, qəhrəmanların həyatında oynadığı rolla bağlı fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçılardan bəziləri bulaqların yer altından axıb gəldiyini, onların yeraltı və yerüstü dünyanın qapısı olduğunu qeyd edir, digərləri isə göstərirlər ki: «Eski türklərdə «yer və suların» böyük bir önemi vardır və bu əski türk inancı, günümüzde de «kutlu pınar» anlayışıyla davam etmektedir. Eski türk inancına görə, kötü ruhlar ,yeraltının derinliklerinden gelmektedir» (12, 60).

Müşahidələr və aparılan müqayisələr göstərir ki, türk epos təfəkkürünün məhsulu olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında şərin, qəddarlığın, təhlükənin simvolu olan Təpəgöz obrazı və süjeti müxtəlif xalqların, əsasən də türkdilli xalqların ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. İnsanlığa bəla olan Təpəgöz kimi obrazların mifik açılışı və hərtərəfli tədqiqi Azərbaycan mifologiyası, xüsusilə dastanlarımızın mifik laylarının, nəzəri problemlərinin açılmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı: Yazıçı, 1991, 168 s.
2. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, s.57, 220 s.
3. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1977, 175 s.
4. Əliyeva L. Məhəmmədin «Şəhriyar» əsəri. Bakı: Bakı Universiteti, 2001, 74 s.
5. Əliyeva L. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında yazılı dastanlar / BDU xəbərləri, humanitar elmlər seriyası №4, 2004, s. 117-119.
6. Əliyeva L. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr. Bakı: Nurlan, 2004, 92 s.
7. Homer. Odisseyə. Bakı: Azərnəşr, 1977, 369 s.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974, 320 с.
9. Seyfəlmülük. Bakı: Gənclik, 1997, 72 s.
10. Sultanlı Ə. «Dədə Qorqud» boyları haqqında qeydlər / ADU-nun əsərləri, 1959, №2, s. 39-46.
11. Şəfizadə B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər). Bakı: Adiloğlu, 2003, 296 s.
12. Türk dünyası incelemeleri dergisi. İzmir: Ege Universitesi Basım evi, 1996, 268 s.

НЕКОТОРЫЕ МИФИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ЛИТЕРАТУРЕ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

Л.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Переснятые письменные легенды или же схожие сюжеты, мотивы и образы в народных романах со временем перешли в литературу других народов. Образы мифологического происхождения как Деде Коргуд, Кероглы, Гырат, Мисри кылындж, Тепегез и др. являются плодами тюркского мифологического мышления.

В статье анализируются мысли таких виднейших ученых как Ф.Дитс, В.Жирмунский, А.Султанлы, Н.Джафаров, Б.Шафизаде и др. Автор приходит к интересным результатам.

В конце статьи автор приходит к такому выводу: всесторонние исследования мифических образов послужили разработке азербайджанской тюркской проблемы.

SOME MYTHICAL CHARACTERS IN TURKISH SPEAKING PEOPLES LITERATURE

L.S.ALIYEVA

SUMMARY

The written copied out sagas, or alike characters, tunes and roles created in the literature of middle centuries from time to time were transmitted to the literature of different peoples.

Dede Gorgud, Koroghlu, Girat, Misri Gilinj, Tepegoz and some other characters like these are the fruits of turkic mythical thinking.

In the article the thoughts of some scientists like F.Dits, V.Surmunsky, A.Sultanly, N.Cafarov, B.Shahzadeh and others have been compared. The author comes to interesting results. The author comes to the conclusion that the comprehensive investigation of mythical characters will serve to the researching of Azerbaijan turkic mythology.